

RELATIA OM-CÂINE ÎN PREISTORIE: RESTURI SCHELETICE UMANE ȘI DE CANIDE. Practici mortuare, dovezi arheologice și posibile semnificații

Mihai Gligor*

Keywords: *mortuary practices, human remains, dog burials, human-dog relationship, prehistory, good graves.*
Cuvinte cheie: *practici mortuare, resturi umane, înhumări canide, relație om-câine, preistorie.*

Human-Dog Relationship in Prehistory: Human and Canids Bone Remains. Mortuary Practices, Archaeological Evidence and Possible Interpretations (Abstract)

The present study concerns a rarely considered subject in the Romanian specialized literature, which is the documentation of prehistoric sites with confirmed canid burials; either individually or associated with human ones. The current state of research acknowledges multiple theories about the origin of the dog and the moment of its domestication. The most common and accepted opinion is that *Canis familiaris* Linnaeus (the domestic dog) is the descendent of *Canis lupus* Linnaeus (the wolf). The canids are considered to be the first domesticated animals in Europe. Archaeological and zooarchaeological research from Iron Gates area, with Mesolithic sites such as Vlasac, Hajdučka Vodenica or Lepenski Vir, have produced valuable information on *Canis familiaris* (fig. 6). In Siberia, close to Lake Baikal (Russia), these have been found in the Shamanka necropolis (the grave of a Husky, Chow Chow or Samoyed (fig. 7) dog) and in the Lokomotiv necropolis (one of a tundra wolf (*Canis lupus albus*) (fig. 8–10). In Alba Iulia-Lumea Nouă two dog skeletons from the Foeni group were found, one of them having a *Spondylus* shell pendant (fig. 3–5). In the Neolithic necropolis of Ripoli (Italy) a woman's grave had her feet placed on a dog skeleton (fig. 12), while in the Parma-via Guidorossi site a dog grave has been found (fig. 13). The Michelsberg culture, specific to Central and Western European Late Neolithic, presents intentional dog burials at Bretteville-le-Rabet (fig. 11) and Heilbronn-Klingenberg "Schlossberg" (fig. 16). For the British Neolithic, a complete dog skeleton has been discovered in one of the ditches of the Windmill Hill settlement, while at Grime's Graves an intentionally buried dog skeleton (fig. 17–18) has been identified. Research at the Van-Yoncatepe (Eastern Anatolia) Hallstattian necropolis led to identification of 14 dog skulls in one burial chamber (fig. 19-20), and of a female skeleton close to a pot (fig. 21) in another. The presence of dog bone remains in inhumation graves is often considered the result of a particular attitude of the human towards the dog. This special funerary context may represent the unique bond between prehistoric humans and their dogs, reflected in activities such as hunting, guarding, or companionship. The dog protects the domestic space the flocks and, last but not least, the human that it hunts with. This relationship can explain the dog graves found nearby the human ones, as the dog follows its master in death as in life.

Introducere

Articolul de față își propune să ia în studiu un aspect mai puțin abordat în literatura de specialitate de la noi și anume documentarea în siturile preistorice a descoperirilor ce atestă înhumări de mamifere din familia canidelor, fie că vorbim de înhumări individuale, fie în asocieri cu înhumări umane. Dată fiind vastitatea și complexitatea temei, nu ne-am propus în paginile de față o tratare exhaustivă a acestui fenomen. Luarea în discuție a acestui subiect – exotic la prima vedere – are la bază descoperirea în anul 2006 în situl de la

Alba Iulia-Lumea Nouă a două schelete de câine¹, cu proveniență din contexte arheologice aparținând grupului Foeni. Identificarea unor analogii pentru descoperirea noastră ne-a determinat să extindem orizontul cronologic (din mezolitic până în Hallstatt), precum și zona geografică la întreg continentul european și nu numai.

Date privind analizele arheozoologice pentru canidele preistorice

Analizele arheozoologice efectuate pe resturile osteologice aparținând canidelor – implicit a câinelui domestic (*Canis familiaris* L.) – descoperite

* Universitatea „1 Decembrie 1918” Alba Iulia, Facultatea de Istorie și Filologie, Strada: N. Iorga nr. 11–13, e-mail: m_gligor@yahoo.com.

¹ Gligor 2009, 43, 46, Pl. XL/1a–1b, Pl. CXCII/4, Pl. CXCV/2, 4.

în siturile preistorice, au făcut până în prezent obiectul unor studii². În economia lucrării noastre, vom lua în discuție selectiv loturile faunistice care au beneficiat de studii arheozoologice, precum și trimeritele care fac referiri directe la resturi osoase de canide. Trebuie precizat de la început că literatura de specialitate înregistrează numeroase teorii cu privire la originea câinelui și momentul domesticirii sale³. La momentul de față, opinia cea mai răspândită și acceptată rămâne aceea potrivit căreia *Canis familiaris* Linnaeus (câinele domestic) este descendentul lui *Canis lupus* Linnaeus (lupul). Mai sunt incluse în această linie de descendență specii precum *Canis aureus* și *Canis latrans*⁴.

Procesul de domesticire a câinelui, văzut din perspectiva analizelor arheozoologice, nu este unul simplu de descifrat, asta deoarece criteriile morfologice de studiu s-au dovedit nu o dată evazive. Analizele alometrice scot în evidență modificările ce includ reduceri ale dimensiunii corpului, scurtarea dimensiunilor feței și îndesirea dinților⁵, precum și faptul că morfologia oaselor lungi ale picioarelor nu permite diferențierea câinelui de lup⁶. Cu toate acestea, măsurătorile efectuate asupra craniilor⁷, forma mandibulei, a maxilarului și dimensiunea dinților⁸, rămân criterii importante pentru identificarea câinelui domestic. Cercetările interdisciplinare realizate în ultima decadă, bazate pe tehnicile de ADN străvechi și ADN mitocondrial⁹, precum și pe analizele de izotopi stabili¹⁰ aplicate la resturile osoase de canide, au oferit rezultate importante pentru identificarea câinelui domestic, în comparație cu speciile sălbatice.

În același timp, cum s-a mai precizat deja¹¹, rezultatele cercetărilor arheozoologice au încă un caracter relativ, dat atât de numărul și relevanța analizelor arheozoologice raportate la numărul

siturilor, cât și de comportamente specifice ale comunităților umane privitor la sacrificarea animalelor și depozitarea materialului osteologic. Nu în ultimul rând, importanța acordată în cercetarea arheologică materialului faunistic și determinărilor arheozoologice rămâne încă deficitară.

Canidele sunt considerate primele animale domesticate în Europa. Cercetările arheologice și arheozoologice din zona Porțile de Fier, cu situri mezolitice precum Vlasac¹², Hajdučka Vodenica¹³ sau Lepenski Vir¹⁴ au adus informații valoroase privind *Canis familiaris* Linnaeus (câinele domestic).

O caracteristică generală a determinărilor osteologice pentru canidele preistorice, cu precădere din epoca neolitică, este procentajul redus de material faunistic aparținând câinelui¹⁵ din loturile studiate. Prezentăm sintetic în rândurile de mai jos câteva rezultate relevante în acest sens.

Dintr-un număr de 17 situri din nordul Franței, datate din neoliticul timpuriu până în neoliticul târziu, s-a constatat că procentajul de material osteologic aparținând câinelui este cuprins între 0–2–1,2%¹⁶. În alte 17 situri aparținând neoliticului timpuriu din Italia centrală și sudică, din materialul faunistic recoltat, procentajul de *Canis familiaris* variază între 0,1% și 15,3%¹⁷. Procentajul mai mare din Grota Continenza (15,3%), poate fi pus pe seama habitatului aparte din peșteră, speciile domestice reprezentând aici doar 63,7% din totalul materialului faunistic recoltat, procentaj inferior locuirilor în așezările deschise.

Dacă în stațiunea aparținând neoliticului timpuriu de la Cârcea (jud. Dolj) s-a constatat absența oaselor de câine¹⁸, la același palier cronologic, la Gura Baciului (jud. Cluj) oasele de câine reprezintă 0,5%¹⁹.

Stațiunea neolitică de la Divostin (Serbia) se înscrie în aceleași coordonate²⁰. Pentru Divostin I (Starčevo), materialul osteologic aparținând câinelui reprezintă 1%²¹ din lotul faunistic, în vreme ce pentru Divostin II (Vinča-Pločnik), acest procentaj crește la 4%²².

Din situl aparținând neoliticului târziu de la Polgár-Csöszhalom (Ungaria), cercetările arheologice

² Walker 2000, 313–343.

³ Davis–Valla 1978, 608–610; Dayan 1994, Fig. 1; Clutton-Brock 1995, 7–18; Vilà *et alii* 1997, 1687–1689; Tchernov–Valla 1997, 65–95; Waine–Vilà 2001, 1–10; Koler-Matznick 2002, 98–109; Van Sitterd–Swart 2003, 138–142; Crockford 2004, 78–84; Raisor 2004, 113–128; Worthington 2008, 1–3; Driscoll–Macdonald 2010.

⁴ Koler-Matznick 2002, 98; Worthington 2008, 1.

⁵ Morey 1992, 181–190.

⁶ Casinos *et alii* 1986, 73–78.

⁷ Harcourt 1974, 152, Fig. 1; Clark 1996, Tab. 1.

⁸ Dayan 1994, 633–635.

⁹ Vilà *et alii* 1997; Waine, Vilà 2001; Savolainen *et alii* 2002; Raisor 2004; Verginelli *et alii* 2005; Malmström 2007; Horsburgh 2008; Sundqvist 2008; Deguilloux *et alii* 2009; Dorado *et alii* 2009; Smalling *et alii* 2010; Shearman–Wilton 2011; Rick *et alii* 2011.

¹⁰ Schulting–Richards 2002; Tankersley–Koster 2009; Losey *et alii* 2011.

¹¹ Bolomey 1976, 465–466; Lazarovici–Maxim 1995, 166.

¹² Bökönyi 1978, 38–44.

¹³ Greenfield 2008, 213–214, Tab. 2, Appendix 1–2.

¹⁴ Dimitrijević 2008, Tab. 1.

¹⁵ Bökönyi 1988, Tab. 17.9.

¹⁶ Arbogast *et alii* 1989, 38–39, Fig. 2.

¹⁷ Tagliacozzo 2005, Tab. 6.

¹⁸ Bolomey 1976, 470.

¹⁹ Lazarovici–Maxim 1995, 166.

²⁰ Bökönyi 1988, 426, Tab. 17.10.

²¹ Bökönyi 1988, Tab. 17.9.

²² Bökönyi 1988, Tab. 17.9.

au permis recuperarea unui important lot de materiale faunistice, atât din așezare, cât și din șanțurile ce compun sistemul de fortificație. Analizele arheozoologice au relevat prezența resturilor osoase de câine, în procentaj de 3,2% din lotul ce provine din așezare și 5,6% din lotul recuperat din șanțuri²³.

La Kouphovouno, în apropiere de Sparta (Grecia) resturile de câine²⁴ semnifică 1,3% (nivelul aparținând neoliticului mijlociu) și 4,6% (nivelul aparținând neoliticului târziu) din loturile faunistice studiate.

În siturile preistorice din Banat a fost evidențiat material osteologic de la 68 exemplare, inclusiv 4 cranii, dintre care 3 de proveniență din așezări neolitice și eneolitice (Liubcova-Ornița, Parța, Cuptoare)²⁵.

Săpăturile din așezarea precucuteniană de la Târgu Frumos-Baza Pătule au oferit rezultate semnificative privitor la cultura materială și spirituală a comunităților fazei a III-a a culturii. De interes pentru subiectul dezbătut în articolul de față este G26 – considerată pentru o anumită secvență de utilizare (–1,30–1,80 m) o groapă în care au fost depozitate resturi osteologice provenite de la ceremonii de cult – care conținea patru bucranii (1 de Bos primigenius, 3 de Bos taurus), 43 coarne de bovine, precum și alte resturi osteologice de la diferite animale, între care și canine²⁶.

Prelucrarea materialului arheologic rezultat din săpăturile efectuate în situl aparținând culturii Turdaș de la Orăștie-Dealul Pemilor (jud. Hunedoara) a avut și o componentă arheozoologică. Resturile osteologice de câine (*Canis familiaris* L.) au însumat 0,3%²⁷ din totalul lotului faunistic luat în studiu.

Din situl aparținând „Beaker culture” de la Newgrange, situat la N de Dublin (Irlanda), procentajul de resturi scheletice de câine este de 2%²⁸ din materialul faunistic cercetat.

Din cunoscutul sit neolitic Stone of Stenness, din arhipelagul Orkney, N-E Scoției (Marea Britanie) avem de asemenea disponibile rezultatele prelucrării unui lot faunistic, ocazie cu care s-au precizat și dificultățile constatate privitor la separarea și identificarea oaselor de câine de cele de lup²⁹.

Un studiu de sinteză pentru descoperirile de câini pentru întreaga perioadă a preistoriei din

Marea Britanie a realizat R. A. Harcourt³⁰: mezolitic (oase de la 4 exemplare), neolitic (37 oase lungi și 6 cranii), epoca fierului (oase de la 453 exemplare, 272 oase lungi, 25 cranii, 91 mandibule).

Înmormântări/depuneri de câini la Alba Iulia-Lumea Nouă

În Sp. I/2006, în □A s-a conturat de la □0,65–0,70 m, o groapă (G1), în formă de pară, cu un prag, spre profilul de E (adâncime maximă –1,15 m) și o zonă circulară, puternic cuptorită, în centrul complexului³¹; dimensiunile G1 sunt de 2,60 × 2 m (Fig. 1). Din cuptorirea gropii de pe peretele vestic au fost recuperate mai multe fragmente ceramice provenind de la un castron bitronconic, ars în tehnica black-topped, aparținând grupului Foeni³². În cuptorirea de pe peretele estic a fost găsit scheletul complet al unui câine de talie mică, bine conservat (□2,20 m). Contextul arheologic în care a fost identificat scheletul animalului nu a făcut posibilă fotografierea acestuia. Înmormântarea/depunerea intenționată a câinelui este însă în afara discuției. Mai precizăm faptul că G1 nu a avut alt inventar, în afara celui menționat mai sus. Forma gropii G1 indică faptul că a fost utilizată într-o perioadă anterioară ca groapă de provizii.

În Sp. IV/2006, S I, □2–3 a fost delimitat și cercetat un complex adâncit de formă aproximativ circulară, cu mai multe compartimentări, numerotate A1, A2, A3 (A3a–A3b). Dimensiunile întregului complex sunt de 6,30 × 2 m³³. O lentilă consistentă de arsură a fost surprinsă pe suprafața complexului adâncit. Materialul ceramic recoltat din acest complex este tipic pentru grupul Foeni: ceramică neagră, black-topped, dar și portocaliu-roșiatică, arsă oxidant. Inventarul A3 este de interes pentru noi: A3a (dimensiunile de 0,90 × 0,40 m) avea pe fund un craniu fragmentar de bovină și coarnele unei alteia, iar A3b (dimensiunile de 1,30 × 1 m) a dat scheletul complet al unui câine (Fig. 2).

Scheletul de câine a fost descoperit în poziție primară, orientat est-vest, chircit, culcat pe partea dreaptă, la □2,20 m; înălțimea la umăr nu depășește 25 cm, așadar este vorba de un exemplar de talie mică (Fig. 3). În momentul preparării scheletului, a fost descoperit un pandantiv, lucrat din scoica *Spondylus gaederopus*, de formă dreptunghiulară, ușor concav, colțurile rotunjite, lustru intens, cu dimensiunea laturii mari de 1,85 cm, latura mică de 0,5 cm și grosime de 0,2 cm (Fig. 5). Piesa este

²³ Schwartz 1998, 512, Fig. 1.

²⁴ Rivals *et alii* 2011, Tab. 1.

²⁵ El Susi 1996, 131–132, Tab. 91.

²⁶ Ursulescu *et alii* 2000, 106.

²⁷ El Susi 1997, 79, Tab. 41.

²⁸ Winjgaarden-Bakker 1986, Tab. 1.

²⁹ Clutton-Brock 1975–1976, 34–36, Appendix 1.

³⁰ Harcourt 1974.

³¹ Gligor 2009, Pl. XVI/1.

³² Gligor 2007, 55, Fig. 33.

³³ Gligor 2009, Pl. XVIII/1.

perforată transversal, prin intermediul a două găuri de formă circulară, iar în urma operațiunii de perforare a fost străpunsă printr-un orificiu foarte mic și partea opusă a pandantivului (Fig. 4/a-c).

Considerăm că piesa la care facem referire este parte a acestui context funerar. Nu excludem posibilitatea ca prin intermediul unei fibre vegetale, respectivul pandativ să fi fost atârnat de gâtul câinelui. O altă ipoteză ar fi că piesa face parte dintr-un colier și că din motive necunoscute, poate ca semn de prețuire, artefactul apare în descoperirea noastră ca inventar funerar. Oricum, contextul arheologic indică faptul că animalul decedat a fost depus pe fundul gropii, iar „statutul” acestuia trebuie că depășea condiția unui simplu animal domestic, afirmație susținută și de prezența podoabei din *Spondylus*. Legat de piesa în discuție, ne-au atras atenția mai multe artefacte de mici dimensiuni, cu dublă perforație, de formă circulară, ovală și rectangulară, ce provin de la Dimini³⁴, cunoscutul sit producător de podoabe confecționate din această scoică marină de origine mediteraneană.

Resturi osteologice/înmormântări de canide, morminte de înhumăție și contextele arheologice

Din nordul Israelului, din siturile Bin Mallaha (Eynan) și de pe terasa Hayonim sunt cunoscute descoperiri datate în Natufian (aprox. 10.000 BC), ce atestă schelete de câini îngropate alături de schelete umane³⁵.

În zona Porțile de Fier, resturi scheletice aparținând unor câini au fost descoperite odată cu cercetarea sitului mezolitic de la Vlasac (Serbia). Un context arheologic bine reprezentat este acela în care mandibule de câine au fost identificate în morminte de înhumăție. Este cazul mormântului nr. 25³⁶, aparținând unui bărbat cu vârsta cuprinsă între 53–55 ani (mandibula era așezată pe piept) și mormântului nr. 27³⁷, aparținând unui bărbat cu vârsta cuprinsă între 51–57 ani (mandibula era poziționată lângă genunchiul drept).

Mormântul nr. 81, dezvelit parțial (fără partea superioară și cap), aparținea unei femei cu vârsta peste 23 ani; în partea dreaptă a corpului, a fost excavat scheletul unui câine, de asemenea fără cap și gât³⁸. Prin analogie cu practicile observate în cazul înhumărilor umane, se presupune că animalul a

fost așezat fără cap³⁹, însă se exclude o asociere cu înmormântarea umană⁴⁰, plecând de la faptul că poziția resturilor osoase aparținând câinelui față de scheletul femeii nu este suficient de apropiată.

La Lepenski Vir a fost pusă în evidență o înmormântare secundară (resturi scheletice aparținând unui bărbat de 35–55 ani) și mandibula unui câine, în locuința 32, ce conține și mormântul nr. 70⁴¹. Demn de menționat este faptul că nici unul din mormintele cercetate nu avea inventar funerar⁴². Resturi scheletice aparținând câinelui au mai fost identificate în locuințele nr. 9, 34 (Fig. 6) și 35⁴³.

În situl aparținând neoliticului timpuriu de la Perlez, situat în apropiere de Zrenjanin, în provincia Vojvodina (Serbia), au fost descoperite două schelete cu inventar funerar, între care a fost practicat o groapă, ce conținea o cantitate mare de oase de cal sălbatic și câine, considerate a fi resturile unui banchet funerar⁴⁴.

Rusia. În nordul lacului Baikal (Siberia), în apropiere de Irkutsk, importante descoperiri au fost efectuate în necropola din neoliticul timpuriu cunoscută sub numele de „Lokomotiv”, deoarece primele descoperiri s-au realizat aici cu prilejul construirii căii ferate transsiberiene⁴⁵. Se estimează că prin edificarea acestei lucrări s-au distrus sute de morminte. Până în prezent, mai puțin de 50 morminte încă nu au fost cercetate; din cele 87 morminte investigate, pentru 71 morminte există date arheologice și antropologice, 70 conțin resturi umane osoase de la 124 indivizi: 43 conțin un singur inhumat, 15 sunt morminte duble, 5 sunt morminte triple, iar 7 sunt înmormântări de 4–8 indivizi⁴⁶. Necropola aparține culturii Kitoi, se datează în intervalul 6700±150 BP – 6350±40 BP și a funcționat pentru o perioadă de aprox. 800 ani⁴⁷.

În anul 1995 a fost descoperit mormântul unei canide, în partea de sud a cimitirului. Groapa mormântului avea formă ovală, iar la aproximativ 86 cm de la nivelul actual a fost găsit un canid perfect articulat, de sex masculin, așezat pe partea stângă, având capul orientat spre sud (Fig. 8). Picioarele canidei erau ușor flexate, iar poziționate între picioare și cutia toracică erau

³⁹ Radovanović 1999, 74, nota 5.

⁴⁰ Radovanović 1999, 74, nota 6.

⁴¹ Radovanović 1999, 74, Fig. 5.

⁴² Radovanović 1999, 75.

⁴³ Dimitrijević 2008, 120–123.

⁴⁴ Borić 1999, 64.

⁴⁵ Bazaliiskiy–Savelyev 2003, 20–21, Fig. 1; Losey *et alii* 2011, Fig. 1.

⁴⁶ Bazaliiskiy–Savelyev 2003, 21–22.

⁴⁷ Bazaliiskiy–Savelyev 2003, 28–29, Tab. 4.

³⁴ Kyparissi-Apostolika 2005, Fig. 8.

³⁵ Davis–Valla 1978, 608–610; Tchernov–Valla 1997, 65–80.

³⁶ Radovanović 1999, 72, Fig. 2.

³⁷ Radovanović 1999, 72–73, Fig. 3.

³⁸ Radovanović 1999, 73–74, Fig. 4.

craniul, mandibula și primele 2 vertebre articulate ale unui adult bărbat. Capul era depus în propria sa groapă, de mici dimensiuni și pare a fi fost înhumat în același timp ca și canida (Fig. 9). În ciuda dovezilor abundente ale înlăturării craniului, acesta este singurul craniu uman izolat ce a fost găsit în necropola Lokomotiv. O zonă de ocră de formă ovală se extinde în afara membrilor anterioare ale canidei⁴⁸. Au fost obținute două datări cu radiocarbon efectuate pe grupuri de vertebre și coaste: 7320±70 BP și 7230±40 BP. Două date au fost de asemenea obținute pentru rămășițele umane din mormânt: 7840±70 BP și 7750±70 BP⁴⁹. Diferența între datele obținute din resturile osoase umane și a celor ale canidei se datorează unui vechi efect de carbon în resturile umane osoase. Este suspectat un decalaj de carbon pentru lacul Baikal. Analize ale izotopilor stabili de carbon și nitrogen ale 20 de indivizi din necropola Lokomotiv au indicat faptul că populația înhumată aici are una din cele mai mari medii d15N (=14.4‰) dintre cimitirele din regiune, sugerând o dietă bazată pe fauna de apă dulce. Această faună, cel mai probabil un amestec între peștii din râul local și cei ce migrau între lac și Angara pentru a depune icrele, pot fi de asemenea purtători ai efectului de carbon vechi⁵⁰.

În apropiere de cimitirul „Lokomotiv”, în capătul sud-vestic al lacului Baikal este localizat cimitirul Shamanka, compus din 96 morminte ce conțin 154 indivizi⁵¹, datat de asemenea în neoliticul timpuriu (7000–6100 BP), cultura Kitoy. Resturi osoase aparținând unor câini sau lupi au fost descoperite în 4 morminte⁵². Singura înmormântare atribuită unei canide la Shamanka aparține mormântului nr. 26, ce adăpostește resturi umane de la 5 indivizi, aflate în diferite nivele ale gropii mormântului, aproape complet dezarticulate⁵³ (Fig. 7/1). Contextul arheologic ne relevă faptul că scheletul de canidă aparține primului moment al înmormântării, fiind poziționat la baza gropii (Fig. 7/2). Se pare că mormântul a fost deschis de mai multe ori, pornind de la prezența resturilor umane puternic dezarticulate găsite la toate nivelele gropii, precum și pe conturul neregulat al gropii însăși.

Resturile osoase aparțin cu probabilitate unui bărbat și unei femei, ambii în vârstă de peste 20

ani, precum și unei persoane de 14–18 ani, o alta de 7–9 ani și una de 6–8 ani, cu sex neidentificat.

La baza mormântului, canida a fost găsită așezată pe partea dreaptă, cu spatele puternic arcuit și picioarele răsucite înspre corp. O lingură confecționată din corn de dimensiuni mari a fost găsită în asociere directă cu scheletul. Craniul canidei, mandibula dreaptă, unele părți ale picioarelor, precum și majoritatea vertebrelor cervicale ale acesteia au fost găsite dezarticulate în porțiunea superioară a gropii mormântului, la același nivel cu unele rămășițele umane⁵⁴. Data C14 pentru femeia adultă este 6135±70 BP, iar pentru copilul de 6–8 ani a fost obținută valoarea 6250±60 BP. Data obținută dintr-o vertebra aparținând animalului este de 6430±35 BP⁵⁵.

Analizarea și compararea craniului specimenului din necropola Lokomotiv (Fig. 10/sus) cu craniul exemplarului din necropola Shamanka (Fig. 10/jos), a permis atribuirea primului craniu lupului de tundră (*Canis lupus albus*), în vreme ce al doilea craniu aparține unui câine din rasa Husky, Chow Chow sau Samoyed. Semnătura stabilă a izotopului de carbon și nitrogen indică faptul că dieta acestui câine este foarte asemănătoare cu cea a oamenilor înhumati în necropola Shamanka⁵⁶, fapt ce demonstrează legătura strânsă om-câine, pornind de la constatarea că consumă aceeași hrană și foarte probabil câinele îl asista pe om în diferite activități legate de vânătoare și transport. Referitor la lupul descoperit în necropola Lokomotiv, se presupune că acesta a jucat un rol important în viața comunității, asta deoarece este foarte neobișnuit ca un lup să fie depus într-un mormânt special edificat⁵⁷.

Italia. În nivelul neolitic timpuriu cu ceramică impresso (Cardium Pottery Culture) din Grotta Continenza, Trasacco, situată în apropiere de L'Aquila, au fost depistate morminte de incinerare. Se remarcă resturile cinerare aparținând unui adult, acoperite cu vase ceramice, în două dintre acestea mai aflându-se resturile provenind de la incinerarea a doi copii și material osos, fragmente de crani de la alți opt indivizi, ocră și piese litice; nivelul care suprapune faza timpurie conține de asemenea resturi umane, vase ceramice și ocră, în asociere cu oase de capră, oaie, porc și câine⁵⁸.

Obiceiurile și tradițiile funerare ale comunităților umane aparținând culturii Square Mouthed Pottery (SMP) au fost aduse la lumină prin cercetările efectuate în ultimele decenii în aria de dezvoltare a

⁴⁸ Bazaliiskiy–Savelyev 2003, 27–28, Fig. 9; Losey *et alii* 2011, 6–7.

⁴⁹ Losey *et alii* 2011, 7.

⁵⁰ Losey *et alii* 2011, 7.

⁵¹ Losey *et alii* 2011, 3, Fig. 1.

⁵² Losey *et alii* 2011, 3–4.

⁵³ Losey *et alii* 2011, 4–5.

⁵⁴ Losey *et alii* 2011, 4–5.

⁵⁵ Losey *et alii* 2011, 5–6.

⁵⁶ Losey *et alii* 2011, 12–14.

⁵⁷ Bazaliiskiy–Savelyev 2003, 28.

⁵⁸ Malone 2003, 297.

acestei culturi în nordul Italiei. Analizele AMS efectuate pe resturile umane osoase prelevate din mormintele purtătorilor culturii SMP oferă un interval cuprins între 4950–4050 calBC⁵⁹. Depunerile de câini în așezările SMP sunt considerate ofrande în cadrul unor practici ritualice, cu precădere în contexte funerare⁶⁰: două morminte de câini în asocieri cu morminte umane la Bagnolo San Vito; un câine depus în apropiere de mormântul nr. 2 la Chiozza; un mormânt de incinerare aparținând unei femei de la Ponte Ghiara conține și oase de câine; mormântul de bărbat nr. 5 de la Collecchio-Ca' Lunga conținea și oase de câine împăstiate; la Parma-via Guidorossi a fost cercetat un mormânt de câine (Fig. 13). O precizare importantă este și aceea că nu sunt atestate depuneri de alte animale domestice în afara câinelui în aria culturii SMP⁶¹.

Pe de altă parte, dinții câinilor au fost folosiți ca ornamente în compunerea unor coliere (Fig. 14–15), cu valențe legate de vânatoare, asta dacă luăm în considerare și vârfurile de săgeți descoperite în mormintele de bărbați⁶². Vânatoarea era văzută în principal ca o activitate simbolică, ca o mediere între lumea domestică, sedentară, reprezentată de sat/așezare și lumea sălbatică, reprezentată de animalele din pădure⁶³.

O descoperire deosebită a fost realizată în necropola de la Ripoli⁶⁴, regiunea Abruzzi, aparținând culturii eponime, din neoliticul mijlociu și târziu din centrul Italiei (4500–3500 BC). Aici a fost cercetat un mormânt de femeie, poziție chircit pe partea stângă, la picioarele căreia se află scheletul unui câine, culcat pe partea dreaptă (Fig. 12). Descoperirea poate fi interpretată ca o înmormântare a unei persoane decedate alături de câinele său.

Cultura Michelsberg, specifică neoliticului târziu din Europa Centrală și de Vest (4400–3500 BC)⁶⁵, a oferit o serie de contexte arheologice care se arondează temei studiului nostru.

În descoperirile aparținând acestei culturi de pe teritoriul **Francei**, o trăsătură particulară a ritualului funerar este ilustrată de inventarul funerar, compus din ceramică, piese din os și silex, precum și resturi osoase sau schelete complete de animale, între care cele de cerbi și câini se găsesc adeseori amestecate. Asocierea celor două specii și manifestarea rolului privilegiat al acestora în cadrul

ritualului funerar este bine reprezentată în mai multe descoperiri.

În grotă Arnaville-*Le Rudemont*, pe valea Moselle, la 15 km sud de Metz, peste 40 indivizi au fost identificați ca inhumări simple sau multiple, parțiale sau complete, scheletele fiind în majoritatea cazurilor depuse în poziția fetusului. Au fost descoperite oseminte de bovine domestice, resturile mai multor căprioare, iar în cazul inhumărilor de copii, au fost depistate asocieri cu resturi osoase de câini; în cazul din urmă, au fost depozitate peste o duzină de schelete de câini, complete sau aproape complete, cu vârste diferite. În ultimul nivel, a fost descoperit scheletul unui cerb, aparținând unui exemplar cu vârsta de aproximativ 5 ani. După coarnele cu 12 ramuri, larg deschise și dezvoltate simetric, era vorba de un trofeu magnific. Animalul a fost depus într-o groapă săpată în grohotiș, delimitată prin dale de piatră pe margine. Inventarul constă dintr-un urcior și un vas de provizii localizate în apropierea craniului, un vârf de săgeată la nivelul toracelui, precum și o unealtă fasonată lucrată dintr-un omoplat⁶⁶.

La Bretteville-le-Rabet în Normandia, în 2 puțuri cu adâncime de 6 m, aflate la o distanță de 5m și care comunică unul cu altul printr-o galerie îngustă, au fost descoperite resturi de câine și de cerb; animalele au fost îngropate chiar la începutul operațiunii de umplere, contextul arheologic indică așadar o depunere post-mortem a acestor animale⁶⁷. În cazul cerbului, descoperirea unor vârfuri de săgeți din silex în apropierea celei de-a 2-a vertebre cervicale, conduce la ideea că animalul a fost ucis. Cu excepția craniului, scheletul, aparținând unui mascul adult, este complet. Câteva dale de piatră au fost depuse deasupra acestui mormânt. Cel de-al doilea puț conținea două schelete de câini, un exemplar adult și un altul tânăr⁶⁸. Prezența osului penian nu lasă nicio îndoială cu privire la sexul acestor două animale. Oasele nu prezintă urme de tăieturi, iar contextul stratigrafic indică o înmormântare simultană, o depunere intenționată (Fig. 11). La Bretteville-le-Rabet, asocierea cerbului și câinelui nu mai pare la fel de evidentă și nu poate fi asimilată unui ritual funerar⁶⁹.

Pe teritoriul actual al **Germaniei**, o situație remarcabilă a fost constatată în situl Michelsberg de la Heilbronn-Klingenberg „Schlossberg”. Aici au fost identificate resturile osteologice de la peste 35 câini, atât exemplare tinere, cât și foarte bătrâni⁷⁰.

⁵⁹ Bernabò Brea *et alii* 2010, Tab. 1.

⁶⁰ Bernabò Brea *et alii* 2010, p. 131, Tab. 2.

⁶¹ Bernabò Brea *et alii* 2010, p. 131.

⁶² Bernabò Brea *et alii* 2010, Fig. 25.

⁶³ Bernabò Brea *et alii* 2010, 137.

⁶⁴ Malone 2003, Fig. 18/6.

⁶⁵ Jeunesse 2010, 46–48.

⁶⁶ Arbogast *et alii* 1989, 37, Fig. 1.

⁶⁷ Arbogast *et alii* 1989, 39, Fig. 3.

⁶⁸ Arbogast *et alii* 1989, Fig. 4.

⁶⁹ Arbogast *et alii* 1989, 39.

⁷⁰ Seidel 2010, 83–84.

Privitor la relația om-câine și la comportamentul și atitudinea comunității față de aceștia, relevant este un context arheologic în care a fost surprinsă o groapă de provizii ce a devenit mormântul unui câine, culcat pe partea stângă, cu capul și gâtul întins (Fig. 16).

Marea Britanie. Un schelet complet de câine a fost descoperit în unul din șanțurile așezării neolitice de la Windmill Hill⁷¹. În situl neolitic de la Staines Road Farm, Surrey, din apropiere de Londra, au fost cercetate două morminte de înhumare, incomplete, alături de care au mai fost recuperate resturi osteologice de vite, oaie, capră, cerb, bursuc, vulpe și un craniu și mandibula stângă de la un animal din specia *canis*⁷².

Situl neolitic de la Grime's Graves⁷³, situat la N-E de Cambridge, este de fapt un puț vertical din cretă, cu o adâncime de aproximativ 12 m, golit în anul 1870 cu scopul de a se demonstra vârsta și utilitatea minelor din cremene. Se presupune că în același an galeria a fost resigilată, fără a se cerceta însă toate galeriile orizontale. Săpăturile arheologice, realizate mult mai târziu la Grime's Graves, între 1972–1975, au fost practicate în galeriile orizontale. În anul 1975 a fost descoperit în galeria numerotată 107–104 – complet blocată cu moloz și nederanjată din epoca preistorică – scheletul unui câine, culcat în poziție chirchită, pe partea dreaptă, sub o aglomerare de blocuri de cretă, așezate cu atenție (Fig. 17).

Contextul stratigrafic sugerează faptul că animalul a murit în această poziție sau că a fost intenționat îngropat acolo. Se exclude posibilitatea unei intruziuni ulterioare, deoarece galeria a fost blocată, iar corpul pare să fi fost atent acoperit cu bucăți de cretă, fără ca acestea să perturbe poziția corpului. Nu au fost depistate urme de leziuni sau orice altă indicație a modului în care a survenit decesul. Aparent nu este la îndemână nicio explicație plauzibilă pentru prezența câinelui în mină. Acesta nu ar fi putut coborâ în puțul de 12 m adâncime în condiții de siguranță. Nu se poate elimina posibilitatea ca animalul să fi căzut sau să fi fost împins în mod voit peste marginea gropii. O altă ipoteză este că animalul a fost ucis în mod intenționat înainte de a fi înmormântat⁷⁴.

Analizele arheozoologice complete⁷⁵ oferă la final o descriere sintetică a câinelui neolitic descoperit la Grime's Graves: aproximativ 52 cm

înălțime la umăr, cap mare (Fig. 18), exemplarul era tânăr, sănătos și probabil subțire. Datarea prin metoda C¹⁴ a scheletului s-a realizat prin prelevarea unor probe dintr-un corn de cerb găsit în imediata apropiere a scheletului de câine, astfel că datele obținute⁷⁶ sunt: (BM-1050) 3893±44 BP; (BM-1068) 3784±50 BP.

Irlanda. Din situl aparținând „Beaker culture” de la Newgrange⁷⁷, situat la N de Dublin, a fost cercetat un tumul monumental cu dimensiunile de 79–85 m (diametru) și 11–13 m (înălțime). Tumulul formează punctul central al unui cimitir cu aproximativ patruzeci de morminte, iar urmele locuirii au fost identificate în imediata apropiere și constau în vetre, gropi, gropi de pari, material ceramic și piese litice. Datele C¹⁴ încadrează descoperirile de aici în neoliticul târziu: (GrN-6344) 4050±40 BP; (GrN-6343) 3990±40 BP; (GrN-6342) 3885±35 BP.

Analizele arheozoologice au condus la identificarea unui important lot faunistic, între care resturile scheletice de *Canis familiaris* sunt în număr de 281, de la minimum 12 exemplare⁷⁸. Relevant este un schelet incomplet de câine (nr. 53), descoperit într-o groapă. S-a constatat faptul că la maxilarul câinelui, caninii superiori au fost tăiați de la marginea maxilarului, situație care ar putea fi explicată ca o metoda de a preveni un câine ciobanesc să muște oile⁷⁹. Populația canină de la Newgrange – reprezentată de resturile osoase studiate – este constant una de câini de talie mijlocie (cu înălțimea la umăr de aprox. 40–50 cm) și cu vârste cuprinse între două luni și zece ani. Observația că unele exemplare au ajuns la o vârstă relativ ridicată ar putea fi interpretată ca o dovadă a utilității lor, cel mai probabil aceea de câini de pază sau animale de companie. De asemenea, este posibil ca acești câini să fi trăit în jurul așezării, în același mod ca și câinii fără stăpân din prezent, astfel că exemplarele mai în vârstă ar fi totodată și cele mai viclene, care au reușit să se adapteze și să supraviețuiască pentru o perioadă mai lungă de timp⁸⁰.

Portugalia. Cercetarea complexului megalitic Rego da Muerta din regiunea Alto Ribatejo (centrul Portugaliei) a oferit noi date cu privire la monumentele megalitice și practicile mortuare din neoliticul târziu din peninsula Iberică. Săpăturile efectuate la dolmenul I de la Rego da Muerta (datate

⁷¹ Harcourt 1974, 155.

⁷² Clark 1996, 211–212, Fig. 1–3.

⁷³ Burleigh *et alii* 1977, 353–354, Fig. 1–2.

⁷⁴ Burleigh *et alii* 1977, 357.

⁷⁵ Burleigh *et alii* 1977, 337–361, Tab. 1–2.

⁷⁶ Burleigh *et alii* 1977, 362, Tab. 3.

⁷⁷ Winjgaarden-Bakker 1986, 17–19, Fig. 1–2.

⁷⁸ Winjgaarden-Bakker 1986, 79, Tab. IV.

⁷⁹ Winjgaarden-Bakker 1986, 79, Tab. 24.

⁸⁰ Winjgaarden-Bakker 1986, 81.

3360–3090 calBC/3090–2900 calBC)⁸¹ au relevat un context funerar în care resturile scheletice nu au fost descoperite în conexiune anatomică, motiv pentru care se consideră că este vorba de o înmormântare secundară. Între resturile faunistice depistate în interiorul monumentului megalitic, sunt menționate și oase aparținând lui *Canis Familiaris*⁸².

Danemarca. Specific neoliticului timpuriu și mijlociu din această țară sunt depozitele votive din mlaștini, depozite aflate în apropierea monumentelor megalitice, cum este cazul celui de la Gammellung, de pe insula Langeland. Inventarul acestor depozite cuprinde crani de bărbați și de copii, crani de câini și de bovine, oase de oaie, bou, castor, dar și vase ceramice⁸³. De reținut și faptul că rămășițele osoase de câine, cu preponderență craniile, nu sunt niciodată depozitate singure, ci numai în asocieri cu resturile umane osoase⁸⁴.

Turcia. Cercetarea necropolei hallstattiene de la Van-Yoncatepe, din Estul Anatoliei (dată aprox. 1000 BC), a oferit un context arheologic aparte. În camera mortuară M5 a fost descoperit un schelet aparținând unei femele de 11–12 ani, depusă chircit pe partea dreaptă, în imediata apropiere a unui vas ceramic de mari dimensiuni (Fig. 21/A-B), cu elemente morfologice ce o aseamănă cu câinele de vânătoare actual din Turcia numit “Tazi”⁸⁵.

În camera mortuară M6 au fost depistate nu mai puțin de 14 crani de câine, precum și alte resturi osteologice, între care se remarcă mandibule și oase lungi; 12 crani aparțin unor exemplare de sex masculin, unul feminin și unul neprecizat, cu vârste cuprinse între 7–8 luni și 12–13 ani⁸⁶ (Fig. 19–20/A). Numărul total al câinilor înmormântați în M6 este estimat ca fiind de minim 49, maxim 59⁸⁷. Asocierea de schelete umane cu cele de câini în camera funerară M6 este semnificativă, în sensul că atestă relația strânsă între om și câine, aceștia din urmă fiind folosiți în principal ca și câini de vânătoare și pază, dar talia mare (înălțimea la umăr de 64 cm și greutate de aproximativ 44 kg) aduce în discuție și posibilitatea utilizării acestora ca animale folosite la diferite munci⁸⁸. În asocieri cu mormintele de înhumăție din camera mortuară M4, a mai fost descoperit un lot faunistic (2 crani și resturi scheletice) de la vulpe (*Vulpes vulpes*)⁸⁹.

Interpretări. Concluzii

Prezența resturilor osoase sau a scheletelor de câine în mormintele de înhumăție este considerată deseori rezultatul unei atitudini speciale, aparte a omului față de câine. Acest context funerar deosebit se poate explica în diferite moduri. Se desprind trei elemente importante ce semnifică legătura unică a omului preistoric cu câinele, elemente legate de activități precum vânătoarea, paza sau cea de animal de companie. Câinele este considerat așadar un companion pentru activitățile cotidiene, participă la vânătoare, protejează spațiul domestic și turmele de animale, el pare a avea acea predispoziție naturală să ocupe poziția intermediară dintre om și lumea animalelor. Această apropiere poate explica mormintele de câini aflate în proximitatea mormintelor umane, astfel câinele își urmează stăpânul și în viața de după moarte, îl conduce pe tărâmul necunoscut al vieții de apoi⁹⁰.

Abundența resturilor osoase de câine în locuințele de la Lepenski Vir este una neobișnuită. Totodată, numeroase oase de câine din inventarul structurilor de habitat (locuințele 23, 34–35, 37, 44, 62) prezentau urme de roadere, activitate pusă tot pe seama câinelui. Cea mai rezonabilă presupunere legată de această evidență este că oasele roase au fost aduse în case de câini, ceea ce ridică problema dacă locuiau împreună cu oamenii în aceste locuințe⁹¹.

Descoperirile de canide inhumate din necropolele Lokomotiv și Shamanka din zona lacului Baikal sunt importante prin contextul arheologic relevat și interpretarea oferită, însă nu sunt nici pe departe singulare pentru spațiul siberian⁹².

Scheletele de câine de la Lumea Nouă aparțin nivelurilor de locuire din vremea grupului Foeni și se datează la 4600–4500 BC⁹³. În mormântarea acestor câini pe fundul unor gropi indică o acțiune intenționată și o practică deja conturată a comunității de aici, practică legată de relația dintre om și câine.

În siturile din neoliticul târziu aparținând culturii Michelsberg (Chasséen și Michelsberg), resturile de cerb și câine sunt mai frecvente decât în așezările neoliticului timpuriu, îndeosebi în cazul câinelui. Proporțiile medii ale numărului de resturi osoase trec de la 0,2% la 1,2% între faza timpurie și cea târzie a neoliticului. Cerbul este un vânat aflat la mare căutare, vânatul privilegiat, procentul în cadrul resturilor de faună sălbatică

⁸¹ Figueiredo 2010, 85–87.

⁸² Figueiredo 2010, Fig. 5.

⁸³ Tilley 1996, 284–285, Tab. 6.3, Fig. 6.36

⁸⁴ Tilley 1996, 286.

⁸⁵ Onar–Belli 2005, 54–57.

⁸⁶ Onar et alii 2002, 321–333.

⁸⁷ Onar–Belli 2005, 55.

⁸⁸ Onar–Belli 2005, 58.

⁸⁹ Onar et alii 2005, 253–258, Fig. 1–2.

⁹⁰ Bernabò Brea et alii 2010, 141.

⁹¹ Dimitrijević 2008, 127.

⁹² Losey et alii 2011, 7–9.

⁹³ Gligor 2009, Pl. CLXXX.

atinge uneori 70%. Cu toate acestea, nu poate fi stabilită nici o corelație directă între dezvoltarea efectivelor de câini și o vânătoare mai activă a cerbilor. În acest caz, prezența și rolul câinelui în contextele funerare o putem pune în legătură mai strânsă cu creșterea efectivelor de câini în așezările arundate acestei culturi⁹⁴.

Nu putem trece cu vederea ca explicație pentru prezența resturilor osoase de câine în așezările preistorice includerea acestora în dieta cotidiană a populațiilor preistorice. Câinii au fost consumați cu regularitate la Divostin de comunitatea locală. Acest aspect rezidă și din descoperirea resturilor osteologice aparținând unor exemplare de adulți, așadar o bună sursă de hrană⁹⁵. O explicație asemănătoare se oferă pentru Lepenski Vir, unde au fost identificate urme de tăieturi pe vertebrele de câine, realizate cu scopul de a îndepărta mușchiul de pe os⁹⁶. Credem că situația se poate extinde și pentru alte situri de epocă neolitică⁹⁷.

O situație arheologică consemnată este și atunci când materialele faunistice aparținând câinelui și altor specii de animale sunt considerate a fi resturile unui banchet funerar.

Mulțumiri

Cercetare finanțată prin proiectul **Științele socio-umaniste în contextul evoluției globalizate – dezvoltarea și implementarea programului de studii și cercetare postdoctorală**, cod contract: POSDRU/89/S/1.5/61104, proiect cofinanțat din Fondul Social European prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007–2013.

BIBLIOGRAFIE

- Arbogast *et alii* 1989
R. M. Arbogast, V. Blouet, J. Desloges, C. Guillaume, Le cerf et le chien dans les pratiques funéraires de la seconde moitié du Néolithique du Nord de la France. *Anthropozoologica*, 3, (1989), 37–42.
- Bazaliiskiy–Savelyev 2003
V. I. Bazaliiskiy, N. A. Savelyev, The wolf of Baikal: „Lokomotiv” Early Neolithic Cemetery in Siberia (Russia). *Antiquity*, 77 (295), (2003), 20–30.
- Bernabò Brea *et alii* 2010
M. Bernabò Brea, P. Mazziere, R. Micheli, People, dogs and wild game: evidence of human-animal relations

from Middle Neolithic burials and personal ornaments in northern Italy. *DP*, XXXVII, (2010), 125–146.

Bolomey 1976

Bolomey, Pe marginea analizei arheosteologice a materialului de la Cârcea-Dolj. *SCIVA*, 27 (4), (1976), 465–475.

Borić 1999

D. Borić, Places than created time in the Danube Gorges and beyond, c. 9000–5500 BC. *DP*, XXVI, (1999), 41–70.

Bökönyi 1978

S. Bökönyi, The vertebrate fauna of Vlasac. (D. Srejskić, Z. Letica), *Vlasac: A Mesolithic Settlement in the Iron Gates*, vol. 2, Serbian Academy of Science and Arts, Belgrade, (1978), 35–65.

Bökönyi 1988

S. Bökönyi, The Neolithic fauna of Divostin. (A. McPherron, D. Srejskić), *Divostin and the Neolithic of central Serbia*, University of Pittsburgh, (1988), 419–445.

Burleigh *et alii* 1977

R. Burleigh, J. Clutton-Brock, P. J. Felder, G. Sieveking, A further consideration of Neolithic dogs with special reference to a skeleton from Grime's Graves (Norfolk), England. *JAS*, 4, (1977), 353–365.

Casinos *et alii* 1986

A. Casinos, J. Bou, M. J. Castiella, C. Viladiu, On the allometry of long bones in dogs (*Canis familiaris*). *J Morphol.*, 190 (1), (1986), 73–79.

Clark 1996

K. M. Clark, Neolithic Dogs: A Reappraisal Based on Evidence from the Remains of a Large Canid Deposited in a Ritual Feature. *IJO*, 6 (2), (1996), 211–219.

Clutton-Brock 1975–1976

J. Clutton-Brock, Animal Remains from the Stones of Stenness, Orkney. (J. N. G. Ritchie), *The Stones of Stenness, Orkney*, Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland, Vol. 7, (1975–1976), 34–37.

Clutton-Brock 1995

J. Clutton-Brock, Origins of the domestic dog: Domestication and early history. (J. Serpell), *The Domestic Dog: Its Evolution, Behaviour, and Interactions with People*, Cambridge University Press, Cambridge, (1995), 7–20.

Crockford 2004

S. J. Crockford, *Animal Domestication and Vertebrate Speciation: A Paradigm for the Origin Of Species*, PhD Dissertation, University of Victoria, (2004).

Davis – Valla 1978

S. J. M. Davis, F. F. Valla, Evidence for domestication of the dog 12.000 years ago in the Natufian of Israel. *Nature*, 276, (1978), 608–610.

⁹⁴ Arbogast *et alii* 1989, 38–39, Fig. 2.

⁹⁵ Bökönyi 1988, 426.

⁹⁶ Dimitrijević 2008, 127, Fig. 2.

⁹⁷ Harcourt 1974, 151; Podberscek 2009, 616.

- Dayan 1994
T. Dayan, Early Domesticated Dog in the Near East. *JAS*, 21, (1994), 633–640.
- Deguilloux *et alii* 2009
M. F. Deguilloux, J. Moquel, M. H. Pemonge, G. Colombeau, Ancient DNA supports lineage replacement in European dog gene pool: insight into Neolithic southeast France. *JAS*, 36 (2), (2009), 513–519.
- Dimitrijević 2008
V. Dimitrijević, Lepenski Vir animal bones: what was left in the houses. (C. Bonsall, V. Boroneanț, I. Radovanović), *The Iron Gates in Prehistory. New perspectives*, BAR (IS), 1893, (2008), 117–130.
- Dorado *et alii* 2009
G. Dorado, I. Rey, F. J. S. Sánchez-Cañete, F. Luque, I. Jiménez, M. Gálvez, J. Sáiz, A. Sánchez, V. F. Vázquez, Ancient DNA to Decipher the Domestication of Dog. *Arqueobios*, 3 (1), (2009), 17–132.
- Driscoll – Macdonald 2010
C. A. Driscoll, D. W. Macdonald, Top dogs: wolf domestication and wealth. *Journal of Biology*, (2010), doi: 10.1186/jbiol226
- El Susi 1996
G. El Susi, *Vânători, pescari și crescători de animale în Banatul mileniilor VI î. CH.–I d. CH.*, Ed. Mirton, Timișoara, (1996).
- El Susi 1997
G. El Susi, Analiza resturilor de faună din așezarea neolitică de pe Dealul Pemilor. (S. A. Luca), *Așezări neolitice pe Valea Mureșului (I). Habitatul turdășean de la Orăștie-Dealul Pemilor (punct X2)*, BMA, IV, (1997), 78–95.
- Figueiredo 2010
Figueiredo, Rituals and death cults in recent prehistory in Central Portugal (Alto Ribatejo). *DP*, XXXVII, (2010), 85–94.
- Gligor 2007
M. Gligor, Grupul cultural Foeni. *Ceramica neolitică – o lecție de istorie*, Ed. Aeternitas, Alba Iulia, (2007), 50–63.
- Gligor 2009
M. Gligor, *Așezarea neolitică și eneolitică de la Alba Iulia-Lumea Nouă în lumina noilor cercetări*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, (2009).
- Greenfield 2008
H. G. Greenfield, The vertebrate fauna from Hajdučka Vodenica in the Danubian Iron Gates: subsistence and taphonomy from the Early Neolithic and Mesolithic. (C. Bonsall, V. Boroneanț, I. Radovanović), *The Iron Gates in Prehistory. New perspectives*, BAR (IS), 1893, (2008), 205–226.
- Harcourt 1974
R. A. Harcourt, The Dog in Prehistoric and Early Historic Britain. *JAS*, 1, (1974), 151–175.
- Horsburgh 2008
K. A. Horsburgh, Wild or domesticated? An ancient DNA approach to canid species identification in South Africa's Western Cape Province. *JAS*, 35 (6), (2008), 1474–1480.
- Jeunesse 2010
Ch. Jeunesse, Die Michelsberger Kultur. (Cl. Lichter), *Jungsteinzeit im Umbruch. Die "Michelsberger Kultur" und Mitteleuropa vor 6.000 Jahren*, Karlsruhe, (2010), 46–55.
- Koler-Matznick 2002
J. Koler-Matznick, The Origin of the Dog Revisited. *Anthrozoös*, 15 (2), (2002), 98–118.
- Kyparissi-Apostolika 2005
N. Kyparissi-Apostolika, Tracing symbols of life and symbols of death in Neolithic archaeological context. *DP*, XXXII, (2005), 132–144.
- Lazarovici – Maxim 1995
Gh. Lazarovici, Z. Maxim, *Gura Baciului. Monografie arheologică*, BMN, XI, (1995).
- Losey *et alii* 2011
R. J. Losey, V. I. Bazaliiskii, S. Garvie-Lok, M. Geronpré, J. A. Leonard, A. L. Allen, M. A. Katzenberg, M. V. Sablin, Canids as persons: Early Neolithic dog and wolf burials, Cis-Baikal, Siberia. *JAA*, (2011), doi: 10.1016/j.jaa.2011.01.001.
- Malmström 2007
H. Malmström, *Ancient DNA as a Means to Investigate the European Neolithic*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala, (2007).
- Malone 2003
C. Malone, The Italian Neolithic: A Synthesis of Research. *JWP*, 17 (3), (2003), 235–312.
- Morey 1992
D. F. Morey, Size, shape and development in the evolution of the domestic dog. *JAS*, 19 (2), (1992), 181–204.
- Onar – Belli 2005
V. Onar, O. Belli, Estimation of Shoulder Height from Long Bone Measurements on Dogs Unearthed from the Van-Yoncatepe early Iron Age Necropolis in Eastern Anatolia. *RMV*, 156 (1), (2005), 53–60.
- Onar *et alii* 2002
V. Onar, A. Armutak, O. Belli, E. Konyar, Skeletal Remains of Dogs Unearthed from the Van-Yoncatepe Necropolises. *IJO*, 12 (5), (2002), 317–334.

- Onar *et alii* 2005
V. Onar, O. Belli, P. R. Owen, Morphometric Examination of Red Fox (*Vulpes vulpes*) from the Van-Yoncatepe Necropolis in Eastern Anatolia. *IJM*, 23 (3), (2005), 253–260.
- Podberscek 2009
Podberscek, Good to Pet and Eat: The Keeping and Consuming of Dogs and Cats in South Korea. *Journal of Social Issues*, 65 (3), (2009), 615–632.
- Radovanović 1999
I. Radovanović, Neither person nor beast-dogs in the burial practice of the Iron Gates Mesolithic. *DP*, XXVI, (1999), 71–88.
- Raisor 2004
M. J. Raisor, *Determining the antiquity of dog origins: canine domestication as a model for the consilience between molecular genetics and archaeology*, PhD Dissertation, Texas A&M University, 2004.
- Rick *et alii* 2011
T. C. Rick, B. J. Culleton, C. B. Smith, J. R. Johnson, D. J. Kennett, Stable isotope analysis of dog, fox, and human diets at a Late Holocene Chumash village (CA-SRI-2) on Santa Rosa Island, California. *JAS*, 38, (2011), 1385–1393.
- Rivals *et alii* 2011
F. Rivals, A. Gardeisen, J. Cantuel, Domestic and wild ungulate dietary traits at Kouphovouno (Sparta, Greece): implications for livestock management and paleoenvironment in the Neolithic. *JAS*, 38, (2011), 528–537.
- Savolainen *et alii* 2002
P. Savolainen, Ya-ping Zhang, J. Luo, J. Lundeberg, T. Leitner, Genetic Evidence for an East Asian Origin of Domestic Dogs. *Science*, 298, (2002), 1610–1613.
- Schulting – Richards 2002
R. J. Schulting, M. P. Richards, Dogs, ducks, deer and diet: new stable isotope evidence on early Mesolithic dogs from the Vale of Pickering, North-east England. *JAS*, 29, (2002), 327–333.
- Schwartz 1998
B. Schwartz, Eastern Hungary: Animal bones from Polgár-Csőszhalom. (P. Andreiter, L. Bartosiewicz, E. Jerem, W. Meid), *Man and the animal world. Studies in Archaeozoology, Archaeology, Anthropology and Palaeolinguistics in memoriam Sándor Bökönyi*, Archaeolingua, Budapest, (1998), 511–514.
- Seidel 2010
U. Seidel, Satelliten der Erdwerke? Die unbefestigten Siedlungen der Michelsberger Kultur. (Cl. Lichter), *Jungsteinzeit im Umbruch. Die “Michelsberger Kultur” und Mitteleuropa vor 6.000 Jahren*, Karlsruhe, (2010), 82–87.
- Shearman – Wilton 2011
J. R. Shearman, A. N. Wilton, Origins of the Domestic Dog and the Rich Potential for Gene Mapping. *GRI*, Article ID 579308, (2011), doi: 10.4061/2011/579308.
- Smalling *et alii* 2010
B. B. Smalling, J. A. Satkoski, B. K. Tom, W. Yi Szeto, B. Erickson, T. F. Spear, D. G. Smith, B. Budowle, K. M. Webb, M. Allard, S. Kanthaswamy, Geographic Differences in Mitochondrial DNA (mtDNA) Distribution Among United States (US) Domestic Dog Populations. *The Open Forensic Science Journal*, 3, (2010), 22–32.
- Sundqvist 2008
A. K. Sundqvist, *Conservation Genetics of Wolves and their Relationship with Dogs*, Acta Universitatis Upsaliensis, Uppsala, (2008).
- Tagliacozzo 2005
A. Tagliacozzo, Animal exploitation in the Early Neolithic in Central-Southern Italy. *Munibe*, 57, (2005), 429–439.
- Tankersley – Koster 2009
K. B. Tankersley, J. M. Koster, Sources of stable isotope variation in archaeological dog remains. *NAA*, 30 (4), (2009), 361–375.
- Tchernov – Valla 1997
E. Tchernov, F. F. Valla, Two New Dogs, and Other Natufian Dogs, from the Southern Levant. *JAS*, 24 (1), (1997), 65–95.
- Tilley 1996
C. Tilley, *An Ethnography of the Neolithic, Early prehistoric societies in southern Scandinavia*, Cambridge University Press, Cambridge, (1996).
- Ursulescu *et alii* 2000
N. Ursulescu, V. Cotiugă, D. Boghian, Tg. Frumos (jud. Iași). Punct: Baza Părule, campania 1999. *Cronica Cercetărilor Arheologice*, (2000), 106.
- Van Sitterd – Swart 2003
L. Van Sitterd, S. Swart, *Canis Familiaris: A Dog History of South Africa*. *SAHJ*, 48, (2003), 138–173.
- Verginelli *et alii* 2005
F. Verginelli, C. Capelli, V. Coia, M. Musiani, M. Falchetti, L. Ottini, R. Palmirotta, A. Tagliacozzo, I. De Grossi Mazzorin, R. Mariani-Costantini, Mitochondrial DNA from Prehistoric canids highlights relationships between dogs and South-East European wolves. *MBE*, 22 (12), (2005), 2541–2551.
- Vilà *et alii* 1997
C. Vilà, P. Savolainen, J. E. Maldonado, I. R. Amorim, J. E. Rice, R. L. Honeycutt, K. A. Crandall, J. Ludeburg, R. K. Wayne, Multiple and Ancient Origins of the Domestic Dog. *Science*, 276, (1997), 1687–1689.

Waine – Vilà 2001

R. K. Waine, C. Vilà, Phylogeny and Origin of the Domestic Dog. (A. Ruvinsky, J. Sampson), *The Genetics of the Dogs*, (2001), 1–13.

Walker 2000

D. N. Walker, Preliminary bibliography on dogs and wolves, stressing their prehistoric and historic occurrence, hibrydisation, and domestication. (S. J. Crockford), *Dogs Through Times: An Archaeological Perspective*, BAR (IS), 889, (2000), 313–343.

Wilson 1992

Winjgaarden-Bakker 1986

L. H. van Winjgaarden-Bakker, The Animal Remains from the Beaker Settlement at Newgrange, Co. Meath: Final Report. *Proceedings of the Royal Irish Academy*, Vol. 86C, (1986), 17–111.

Worthington 2008

B. E. Worthington, *An osteometric analysis of southeastern prehistoric domestic dogs*, MA Thesis, Florida State University, College of Arts and Science (mss), Tallahassee, (2008).

Fig. 2. Pit A3a–A3b/Sp. IV-2006 (Alba Iulia-Lumea Nouă).

Fig. 1. Pit G1/Sp. I-2006 (Alba Iulia-Lumea Nouă).

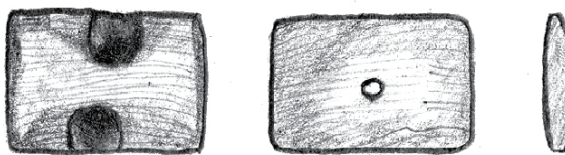

Fig. 4: *Spondylus* shell pendant (draw) from Alba Iulia-Lumea Nouă (*apud* Gligor 2009, Pl. XL/1a-c).

Fig. 3. Dog skeleton from Alba Iulia-Lumea Nouă.

Fig. 5. *Spondylus* shell pendant (photo) from Alba Iulia-Lumea Nouă (*apud* Gligor 2009, Pl. CXCIV/2).

Fig. 6. Dog mandibles from Lepenski Vir, House 34, Serbia (*apud* Dimitrijević 2008, Fig. 5).

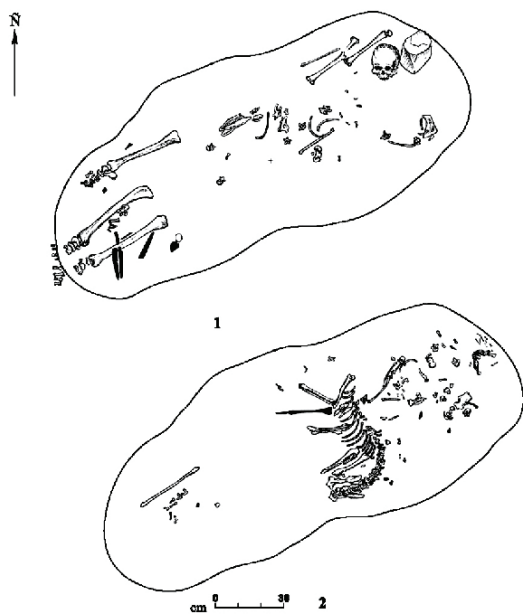

Fig. 7. Shamanka canid burial, Russia (*apud Losey et alii* 2011, Fig. 2).

Fig. 9. (a) The Lokomotiv canid burial *in situ*; (b) human skull positioned between the canid's legs, Russia (*apud Losey et alii* 2011, Fig. 5/a-b).

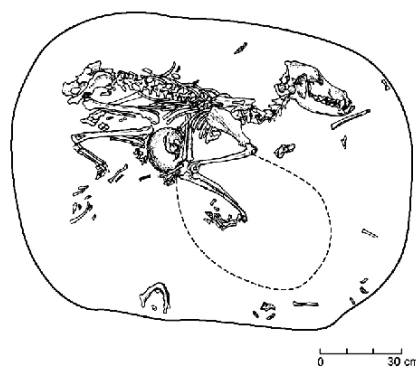

Fig. 8. Lokomotiv canid burial, Russia (*apud Losey et alii* 2011, Fig. 4).

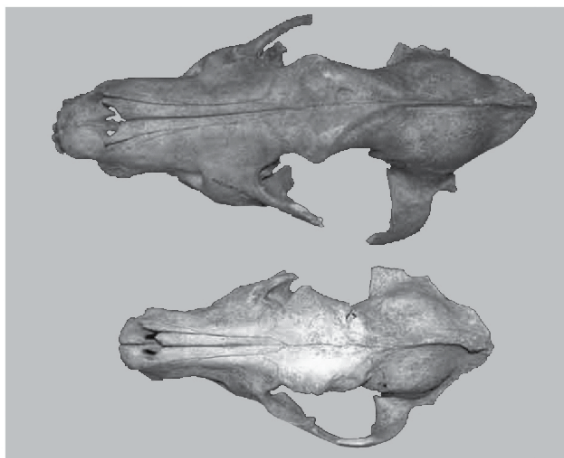

Fig. 10. Crania from the Lokomotiv (upper) and Shamanka (lower) canids, Russia (*apud Losey et alii* 2011, Fig. 6).

Fig. 11. 2 Dog's skeletons from Bretteville-le-Rabet, France, Michelsberg culture (*apud Arbogast et alii* 1989, Fig. 4).

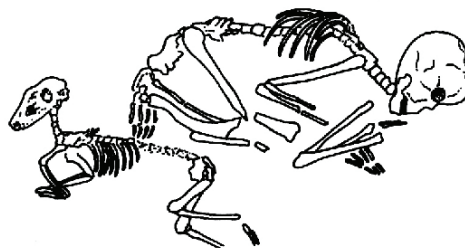

Fig. 12. Ripoli dog burial, Italy (*apud Malone* 2003, Fig. 18/6).

Fig. 13. Dog burial from Parma-Via Guidorossi, SMP culture, Italy (*apud* Bernabò Brea *et alii* 2010, Fig. 14).

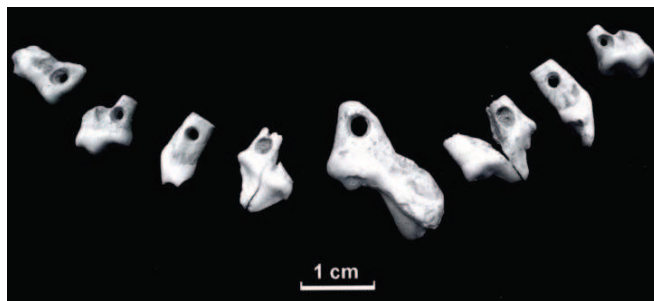

Fig. 15. Necklace of an adult female formed by teeth from a very old dog from Grave 37, Parma-Via Guidorossi, SMP culture, Italy (*apud* Bernabò Brea *et alii* 2010, Fig 19).

Fig. 14. Necklace made for perforated teeth of fox, wild cat and dog, bird bones beads arc-shaped from Arene Candide Cave, SMP culture, Italy (*apud* Bernabò Brea *et alii* 2010, Fig. 17).

Fig. 16. Dog skeleton from Heilbronn-Klingenber, Michelsberg culture, Germany (*apud* Seidel 2010, p. 84).

Fig. 17. The dog skeleton from Grime's Graves, Great Britain (*apud* Burleigh *et alii* 1977, Fig. 3a).

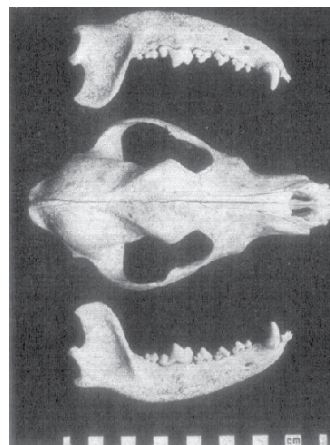

Fig. 18. Labial view of mandibular rami and cranial view of dog skull from Grime's Graves, Great Britain (*apud* Burleigh *et alii* 1977, Fig. 4a).

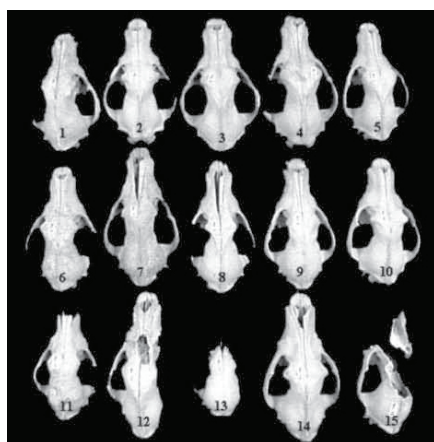

Fig. 19. Dog skulls from burial chambers M5 and M6, Van-Yoncatepe Necropolises, Turkey (*apud* Onar *et alii* 2002, Fig. 3).

Fig. 20. (A) Dog mandibles from burial chamber M6, Van-Yoncatepe Necropolises; (B) Dog skeleton bones from burial chamber M5, Van-Yoncatepe Necropolises, Turkey (*apud* Onar *et alii* 2002, Figure 5/A-B).

Fig. 21. (A) Interior view of the burial chamber M5, Van-Yoncatepe Necropolises; (B) Dog skeleton found *in situ* in burial chamber M5, Van-Yoncatepe Necropolises, Turkey (*apud* Onar, Belli 2005, Fig. 1/A-B).